

Rudolf ŠRÁMEK

Brno

O jazyce a jazykové kultuře¹

Smím předpokládat, že uvěříte, když řeknu, že prožívám dnes jedinečnou, slavnostní chvíli. Vybízí k zamyšlení nad cestami, které mi dopřály to, že jsem se stal členem akademické obce univerzity rodného města. Ty cesty jsou osudově podivné v tom, že se dnešní slavnost koná v univerzitní aule v budově bývalé nemocnice

---

¹ Projev na slavnostním zasedání Vědecké rady Ostravské univerzity dne 25. května 2016 u příležitosti udělení titulu doktor honoris causa Ostravské univerzity prof. PhDr. Rudolfu Šrámkovi, CSc.

v Ostravě-Zábřehu, dokonce přímo na místě bývalého porodního sálu, kde jsem se před 82 lety narodil. Jako kdyby v širším rámci vytyčovaly kraj mezi Ostravou a Opavou zvaný Hlučínsko, z něhož jsem nejen vzešel, ale kde se zrodily i moje první zájmy lingvistické. Už jako septimán gymnázia v Hlučíně, inspirován naším profesorem češtiny, jsem si doma v Hošťálkovicích počal zapisovat nářečí, jímž mluvili rodiče i já. Při toulkách po Hlučínsku přibyla i pomístní jména.

Tento zvláštní kraj, který byl od 1742 do r. 1920 (dvě obce do 1923) součástí Pruska a za okupace Německa, ztratil vlivem silné germanizace povědomí o historické a národní spojitosti s českým prostředím. Byly však tři faktory, které tyto vazby uchovaly: lidová kultura, náboženství (Hlučínsko patřilo vždy k olomoucké arcidiecézi) a český dialekt zvaný *po našimu*. Hlučínsko se stalo specifickým typem bilingvní situace: doma se mluvilo českým nářečím slezského typu, ale veškerý veřejný život včetně kultury a školství byl pouze přísně německý. Český spisovný jazyk a česká literatura byly neznámé.

A tak jsem absolvoval německou obecnou školu v Hošťálkovicích a primu německého gymnázia v Opavě. Po osvobození, kdy se Hlučínsko opět stalo součástí Československa, měli u nás učitelé těžkou situaci. Museli nás naučit česky číst a psát a přitom vysvětlovat mnoho slov a obrátů německy, abychom tomu rozuměli. Slovo *schůze* jsme četli *šuce*, nevěděli jsme, co znamenají slova *dělat*, *rychlý*, *prázdniny* a k čemu jsou nad písmenky háčky a čárky. Do českého gymnázia v Hlučíně jsem mohl vstoupit až 1947, kdy jsem už uměl česky psát a číst a věděl, kdo byla Božena Němcová a Petr Bezruč a že naše hlavní město je Praha. Teprve mnohem později jsem s potěšením zjistil, že Josef Jungmann, bez jehož česko-německého slovníku by nebylo českého národního obrození, se češtině naučil jako já v 11 až 13 letech a že první básnické pokusy Karla Hynka Máchy byly v němčině.

A tak jsem se stal bohemistou a slavistou, dialektologem a onomastikem, jehož celá vědecká dráha je v teoretických i metodologických postojích poznamenána skrytým i zjevným smyslem pro komunikační, funkční, společenské a kulturní hodnoty jazyka. A také pro problematiku jazykově kontaktologickou. Má totiž pro chod globalizujícího se světa včetně Evropské unie různé, často však jen jednostranně interpretované formy průběhu a důsledků.

Naznačil jsem tím některé tematické okruhy, kterým bych se chtěl formou poznámek věnovat. Dotknu se zvláště některých faktů jazykové kultury a jazykového chování současné společnosti.

T. G. Masarykovi se připisuje výrok *Kolik řečí znáš, tolikrát jsi člověkem*. Švýcarský lingvista F. de Saussure pracoval (spisem *Cours de linguistique générale*, Ženeva 1916) geniální objev. Definoval totiž *jazyk* jako systém znaků sloužících řečovému dorozumívání a *řeč* jako užití tohoto systému v řečových aktech. Zavedl kategorie *langue* = jazyk jako systém a *parol* = užití jazyka, kterými z dřívější filolo-

gie učinil lingvistiku. Bez ovládnutí jazyka jako systému nemůžeme jím mluvit ani psát. Proto zní Masarykův výrok dnes právem zní *Kolik jazyků umíš* atd., proto se na fakultách vypisuje studium jazyků nikoli řeči a ve školách se vyučuje v našem mateřském jazyce. Znakem národa není řeč, ale národní jazyk.

Dichotomie protikladu jazyk – řeč otevřela cestu poznání systémových vlastností jazyka a jeho funkcí v komunikaci. Gramatické a jiné zákonitosti (pravidla) našeho jazyka (např. 7 pádů, modely větných struktur nebo způsobů tvoření slov atd.) představují typologickou, strukturní a systémovou stránku jazyka. Ta je přirozenou součástí našeho myšlení, procesů poznání a je přítomna, aniž si to uvědomujeme, v každém komunikačním i myšlenkovém aktu jako jeho základní existenční podmínka. Je nám všem společná, a proto si navzájem při užívání téhož jazyka rozumíme. Chceme-li užívat jiného jazyka, musíme znát jeho systémy a struktury, neboť v nich je podstata jazykové různosti.

Pro celospolečenskou komunikaci musí existovat takový útvar jazyka, který na celém jazykovém území zaručí srozumitelnost a plnění národní, kulturní, společenské i estetické funkce. V našem civilizačním okruhu to byla obvykle nejprve psaná jazyková podoba, z níž se vyvinul jazyk spisovný. Bohemistika náš jazyk zkoumá a pečuje o něj, tj. na úrovni spisovnosti kodifikuje jeho zákonitosti a systémy v gramatikách a pravidlech a sleduje jeho užívání. Ve škole je jejich porušení sankcionováno snížením známky. Ale v naší současné společnosti bohužel ne.

Vyhnu se nářkům nad špatným stavem jazykové kultury. Bylo by snadné uchýlit se k dikci nejednoho politika libujícího si v populistických soudech. Lingvista má však odbornou kompetenci i povinnost analyzovat situaci jazyka včetně okolností jeho užívání. Jsem si dobře vědom, že se při tom názory mezi bohemisty různí.²

Stojí ale před problémem. Výsledky vědecké práce jsou dnes měřeny mj. také hlediskem pragmatického utilitarismu. A ten předpokládá prostředí, které zjištěné poznatky a jejich důsledky přijme. Právě v tom tkví svízelnost bohemistovy práce, neboť jeho závěry, jak mshu z vlastní zkušenosti doložit, padají jen zřídka na úrodnou půdu.

² Text uvedeného proslavu nemá charakter odborné studie, neuvádí proto žádné bibliografické odkazy. Na tomto místě textu činíme výjimku a odkazujeme jen výběrově na shrnující studie, v nichž jsou komentovány interpretační rozdíly: Hoffmannová J., 2013, *Česká hovorovost a hovorová čeština (v kontextu dalších slovanských jazyků)*. „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii“, roč. 82, č. 1, s. 125–136; Šrámek R., 2007, *Ke stratifikaci jazykových útvarů v současné češtině*. „Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada jazyková a literární“, č. 37. Brno: Masarykova univerzita, s. 22–32; Štěpán J., 2015, *Hovorová spisovná čeština*. „Bohemistika“, č. 2, s. 139–158; Uličný O., 2000, *Dynamika současné spisovné češtiny: stav, problémy, axiologické aspekty*. „Wiener Slavistisches Jahrbuch“, sv. 46, s. 129–136.

Primární příčina špatné úrovně jazykové kultury netkví v jazyce samém, ale v tom, v jakých okolnostech a funkcích se češtiny užívá, tedy v povaze komunikačních aktů a jejich společenského zakotvení, vnímání a hodnocení. Všichni patrně cítíme, že se ještě nevyprofilovalo kvalitní občanské uvědomění. Hodnota nejvyšší, totiž svoboda, je stále ještě chápána jako stav libovolné nezávaznosti a podivného nerespektování práva, slušných společenských mravů a odpovědnosti. Náležitý chod společnosti musí být proto zajišťován téměř neprostupnou houštinou byrokracie.

Neříkám to proto, že bych neviděl úsilí o zkvalitnění společenského prostoru – a vysokoškolské prostředí by k tomu mělo přispět značnou měrou, – ale zmiňuji se o tom proto, že tyto okolnosti mají přímý odraz v jazykovém chování a v jazykové kultuře společnosti. Jistě jste postřehli, jak v různých podobách proniká do veřejné i privátní komunikace neformálnost, žoviálnost, předstíraná důvěrnost, ba i vulgárnost.

A odraz najdeme i v jazyce vědy. Jeho styl se blíží esejistickému vyjadřování, nad terminologickou přesností počíná se uplatňovat – aspoň to pozoruji v některých vědách společenských – popisnost, která nutně vede k analýze především vnějších projevů faktů a nikoli jejich podstaty, systémů a funkcí, což jsou základní kritéria vědeckého myšlení. Vývojové nebo proměnné aspekty faktů se vidí jako *story*, což však je princip narace. K nejsvícenějším problémům doktorského studia proto patří vybudování schopnosti abstrahovaného myšlení kategoriálního, funkčního a systémového rozměru a adekvátnosti jeho jazykového vyjádření.

Český jazyk se realizuje ve více existenčních formách neboli útvarech, jeho územní rozšíření je malé. Je na něm však přítomen něco přes tisíc let a už od středověku je také jazykem literatury a vědy. Čeština zásadně přispěla ke konstituování českého národa a vždy byla a je schopna plnit všechny komunikační a společenské funkce. Řadí se tak mezi jazyky vyspělých národních společenství Evropy. Jasně prokazuje souvislosti se středoevropským kulturním a myšlenkovým světem a s jeho antickými a křesťansko-židovskými východisky.

Ale bohužel: povědomí o charakteru češtiny jako vyspělého jazyka, jako znaku národní identity a jako součásti evropských souvislostí se postupně silně oslabuje. V dnešním národním, historickém, kulturním i občanském povědomí vzniká jakási cizura. A důsledek? V semináři o zásadní úloze češtiny v národním obrození nemohu zadat práci, protože studenti neznají německy a Dobrovský nepsal anglicky.

Členění jazyka na jeho útvary je v češtině mimořádně složité a rozvíjejí se v několika dichotomických vztazích: spisovnosti a nespisovnosti, systémovosti a nesystémovosti, kodifikovanosti a nekodifikovanosti, mluvenosti a psanosti, komunikační vhodnosti a nevhodnosti, vývojově starších a mladších forem, protikladu domácího a cizího atd. Tato složitá struktura vykazuje v zásadě dva typy rozdílu

Pro jazykovou situaci v Čechách je charakteristický značně nízký stupeň nářeční diferencovanosti, což vyvolalo vznik společného interdialektu zvaného *obecná čeština*

na. Jejím centrem šíření byla a je Praha. Metropolitní syndrom vyvolává představu o funkci obecné češtiny jako hlavního a progresivního komunikačního útvaru současné češtiny. Toto mínění vstupuje do literatury, do filmů a divadel, do diskusí v rozhlasu a ČT atd. a dokonce i do některých školních učebnic. Poměr ke spisovnosti zvl. v mluveném užití je značně uvolněný, vágní.

Odlišná je situace ve východní polovině našeho jazykového území. I přes vývojové proměny existují zde dosud výrazné hranice nářečního členění (hanácké, východomoravské, slezské), takže proces vznikání interdialektu typu obecné češtiny nemá šanci se prosadit. Ustálila se však řada moravismů, jako např. krácení *blato, jama, o půl paté*, slova *kvasnice* (droždí), *rožnout* (rozsvítit), *ryna* (okap, svod), *tu* (tady) atd. Funkci jazykového útvaru stojícího nad nářečím vykonává na Moravě a ve Slezsku takový mluvený útvar, který leží blízko jazyka spisovného, protože jen ten je jevem společným. Je však vždy okořeněn některými prvky z místních nářečí. Např. výslovnost *my zme, ezemeska*, ve slezských nářečích *tfuj, kfalita* a krátkostí a přízvukem na předposlední slabice atd.

Za pramen velké pestrosti současné jazykové situace češtiny lze tedy pokládat vztah mluvenosti a psanosti, spisovnosti a nespisovnosti a druhy komunikačních situací. Zatímco mluvčímu z Čech nepřipadá užití jevu obecně českých za něco, co ztěžuje např. ve zprávách v ČT obecnou srozumitelnost, mluvčí z Moravy a Slezska to považuje za porušení respektu ke spisovnému jazyku. Např. *jednání bude pokračovat dýl, smlouva splatná napřesrok* (pro Moravana a Slezana je za dva roky), množ. číslo *socialisti, Američani, houslisti*. Ale je třeba také říci, že se živá moravská a slezská nářečí stávají prostředkem zfolklorizovaného a mírně ironizujícího pohledu na jejich regiony,

A tak zatímco mluvčí z Čech je vlastně dvojjazyčný v tom smyslu, že jeho primárním jazykem i ve společenském a vědeckém prostředí je více nebo méně obecná čeština, mluvčí z Moravy a Slezska je v podstatě tříjazyčný. S ohledem na specifickou komunikační situaci mluví buď mluvenou podobou jazyka velmi blízkou spisovnosti, buď (hlavně v soukromí) místním (regionálním) nářečím nebo směsicí obou útvarů.

Specifická situace je v Ostravě. Stará městská mluva se téměř ztratila a dnes existují vedle sebe a vzájemně se ovlivňují mluvená podoba blízká spisovnosti, zbytky tradičního nářečí, bohaté profesní slangy, mluva okrajových sociálních vrstev, vzácné i prvky obecné češtiny a lexikální stopy němčiny. Zůstává však zachován systém jen krátkých samohlásek a přízvuku na předposlední slabice – a ona známá spojka *bo 'nebo'*, která byla už zaznamenána v městské mluvě Přerova a Olomouce. Zato brněnská *šalina* 'tramvaj' se dostala u mladé generace i do Ostravy.

Zakončil bych poznámkou o jazykovém pojmenování lokalizace Ostravy a jejího širšího regionu na území státu. Nejde o „severní Moravu“. Ta leží jinde – kolem Šum-

perka a Zábřehu. Toto věcně chybné pojmenování, vyvolávající četná informační nedorozumění, je důsledkem politických událostí. V roce 1949 bylo zrušeno zemské zřízení a zavedeny kraje. Slezsko se stalo součástí Severomoravského kraje a povědomí o něm se postupně ztrácelo. Jak ukazuje výzkum, nepomohlo ani nové jméno *Moravkoslezský kraj*. Lidé mladších generací dnes už téměř nevědí, kde hranice Slezska vůbec leží.

Jak jste možná, vážení přítomní, postřehli, není snadné být bohemistou zabývající se jazykovou kulturou a dialektologem sledujícím proměnu stavu a funkci našich nářečí, zvláště pak v mém historicky tak komplikovaném rodném kraji. Ale byl jsem jím rád a stále jím rád zůstanu.